


Jarosław Pacuła

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0002-9972-7925>

**Słownictwo uczniów szkół galicyjskich  
z przełomu XIX i XX wieku  
(na tle ówczesnych gwar uczniowskich  
z innych regionów)**

**Streszczenie.** Przedmiotem opisu uczyniono historyczny socjolekt uczniowski z terenów dawnej Galicji, przedstawiając go na tle gwary uczniowskiej funkcjonującej w innych regionach. Podstawą ekscerpcji materiału stały się następujące teksty przedstawiające stan gwary uczniowskiej z XIX wieku: Henryka Ułaszyna *Przyczynki leksykalne. Tom 2. Trzy gwary uczniowskie: wielkopolska, królewicka, galicyjska* oraz Franciszka Magiery *Gwara uczniowska krakowska*. Zgromadzony materiał leksykalny przedstawiono w podziale na kategorie tematyczne, a także omówiono go pod względem technik nominacyjnych. Ponadto zasób słownictwa galicyjskiego skonfrontowano z notacjami dotyczącymi innych regionów (Królestwa Kongresowego i Wielkopolski), wskazując w ten sposób na istnienie słownictwa o charakterze ponadlokalnym. W tym celu sięgnięto do opracowań rejestrujących słownictwo uczniów z tzw. Kongresówki i Wielkopolski: wspomnianego już tekstu Ułaszyna, pracy Ignacego Wolanowskiego *Gwara uczniów lubelskich z lat 1875–1885* oraz opatrzonego inicjałami „J.K.” artykułiku *Przyczynek do gwary uczniowskiej z Warszawy*. Autor przedstawił również zagadnienie zmienności i trwałości słownictwa uczniowskiego, konfrontując zgromadzony materiał z notacjami występującymi w opracowaniach z okresu międzywojennego: Ignacego Schreibera *O gwarze uczniowskiej*, Franciszka Gucwy *Gwara uczniowska w Lublinie* oraz Edwarda Klicha, Piotra Ciuły i Włodzimierza Czarneckiego *Przyczynki do gwary uczniowskiej w Poznaniu i Trzemesznie*.

**Słowa kluczowe:** językoznawstwo diachroniczne, historia socjolektów, socjolekt uczniowski, słownictwo, XIX wiek, Galicja

**Students' vocabulary from Galician schools  
at the turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> centuries  
(within the context of student dialects  
from other regions of the time)**

**Summary.** In the article the author presented a historical student sociolect who performed in Galicia. He excerpted material from studies devoted to the nineteenth-century dialect of students: *Przyczynki leksykalne. Tom 2. Trzy gwary uczniowskie: wielkopolska, królewiacka, galicyjska* by Henryk Ułaszyn and *Gwara uczniowska krakowska* by Franciszek Magiera. The author presented the collected lexical material: he divided the lexis into thematic categories, and he also discussed it in terms of nomination techniques. Moreover, the author confronted the resource of Galician lexis with notations concerning other regions (Congress Poland and Greater Poland), thus he indicated supra-local lexis. The author used studies recording the words and phraseologisms of students from the Congress Kingdom of Poland and Polonia Maior (a text by Ułaszyn, a work *Gwara uczniów lubelskich z lat 1875–1885* by Ignacy Wolanowski and small article *Przyczynek do gwary uczniowskiej z Warszawy* [bearing the initials "J.K."]). The author also presents the issue of the variability and durability of student vocabulary; he confronted the collected material with the material recorded in studies from time after the Partitions of Poland and interwar period: *O gwarze uczniowskiej* by Ignacy Schreiber, *Gwara uczniowska w Lublinie* by Franciszek Gucwa and *Przyczynki do gwary uczniowskiej w Poznaniu i Trzemesznie* by Edward Klich, Piotr Ciuła and Włodzimierz Czarnecki.

**Keywords:** diachronic linguistics, history of sociolects, student sociolect, lexis, 19<sup>th</sup> century, Galicia (Kingdom of Galicia and Lodomeria)

### Uwagi wstępne

Bezpośrednią inspiracją do powstania tekstu stał się stan badań nad historią polskich socjolektów, wszak o ile w ostatnich latach bardzo dużo miejsca poświęca się opisom współczesnych środowiskowych odmian polszczyzny, o tyle badania przeszłości tych odmian języka wciąż pozostają poza obszarem głębszych zainteresowań. Opracowanie niniejsze w niewielkim stopniu ową lukę wypełnia – rozszerza i w niektórych aspektach doprecyzowuje dotychczasowe obserwacje poczynione na temat historii mowy uczniowskiej<sup>1</sup>. Inna sprawa, że na gwarę uczniów jako obiekt godny większego zainteresowania zwracano uwagę już u progu XX wieku, niekiedy jednocześnie wskazując przyczyny ograniczonej odrębności, specyfiki tego socjolektu:

Nie wyodrębnia się życie młodzieży z życia ogólnego, nie ma też prawie cech swoich, ani objawów. A jednym z takich objawów żywota oddzielne jest i gwara. [...] U nas choć w tych

---

<sup>1</sup> Chodzi tutaj o kilka artykułów z zakresu analiz historycznego socjolektu uczniowskiego autorstwa Donaty Ochmann (2019) czy Jarosława Pacuły (2021, 2022a, 2022b). Znacznie częściej podejmuje się opisy współczesnego języka; wystarczy tutaj wspomnieć o tekstach Haliny Zgólkowej (1991, 1994, 2012), Katarzyny Czarneckiej (1991, 2000), Małgorzaty Pachowicz (2013, 2016), Krystyny Wojtczuk (1998).

rozmiarach gwaroznawca materiału napróżnoby szukał, przecież kilkadziesiąt wyrażeń na potka, których czasem nie zrozumie, jeśli jest lub nie był studentem. (KrM: 396–397)

Warto jednak wspomnieć, że już po kilkadziesiąt lat przywołana ocena była nieaktualna. Zapewne stało się tak pod wpływem wprowadzonego tuż po uzyskaniu przez Polskę niepodległości obowiązku nauki<sup>2</sup>, a co za tym idzie – kształtowania i upowszechniania się specyficznego, wyrazistego w cechach języka szkolnego, a zarazem stopniowego odkrywania różnorodności mowy młodzieży szkolnej w zależności od miejsca jej funkcjonowania:

Nie od rzeczy chyba będzie potraktować młodzież szkolną jako odrębną grupę społeczną, oddychającą w życiu szkolnym i koleżeńskim własną atmosferą, pełną rozmachu, tężyzny, humoru, bogatej skali nastrojów i uczuć, wreszcie krzyżowania się najróżnorodniejszych skłonności i wpływów ubocznych. To bogate w swej aktywności życie wyładowuje się również w specjalnej gwarze. Cechuje ją przede wszystkim zwięzłość i lapidarność wyrażeń. (LuG: 3)

W artykule przedmiotem obserwacji uczyniono galicyjską gwarę uczniowską z drugiej połowy XIX wieku i pierwszej dekady następnego stulecia<sup>3</sup>. W obręb analiz włączono słownictwo i frazeologię wyekscerpowaną z dwóch opracowań – z niespełna dwustronicowego artykułiku Józefa F. Magiery *Gwara uczniowska krakowska*, który ukazał się w 1901 roku w czasopiśmie „Wisła” [dalej: KrM], a także z opracowania Henryka Ułaszyna *Przyczynki leksykalne. Trzy gwary uczniowskie* [dalej: UI], które choć zostało wydane w 1938 roku, to zawiera materiał zbierany przez autora głównie w kilku pierwszych latach XX wieku oraz pozyskiwany od informatorów pobierających naukę jeszcze w wieku XIX. Materiał wynotowany ze wspomnianych źródeł zestawiono ze słownictwem zaprezentowanym w tekstach odnoszących się do języka uczniowskiego z tego samego okresu, ale używanego w innych regionach; chodzi zatem o rozdział z pracy Ułaszyna poświęcony gwarze królewickiej i wielkopolskiej, a ponadto o teksty mające charakter niewielkich słowniczków, opublikowane na łamach czasopisma „Wisła”: artykułik opatrzony inicjałami „J.K.” (1903) [dalej: War], prezentujący słownictwo uczniowskie z Warszawy, jak i półtorastronicowe

<sup>2</sup> Warto zaznaczyć, że chociaż idea powszechnej edukacji pojawiła się w Polsce XVIII wieku (zob. m.in. pisma Staszica i Kołłątaja), to dostęp do obowiązkowego i bezpłatnego nauczania zapoczątkował dekret Józefa Piłsudskiego z 7 II 1919 roku (obowiązek szkolny dla dzieci od 7. do 14. roku życia był realizowany przede wszystkim w placówkach państwowych, a pobieranie nauki w szkołach prywatnych bądź na zasadach tzw. „edukacji indywidualnej” musiało być dostosowane do programów szkoły powszechnej) (szerzej zob. Trzebiatowski 1969). Trzeba przy tym dodać, że jeszcze przed odzyskaniem niepodległości obowiązek szkolny istniał również w zaborach austriackim i pruskim, choć był realizowany z różnym skutkiem.

<sup>3</sup> Galicja jest tutaj rozumiana jako ziemie, które po 1846 roku w oficjalnej nomenklaturze występowały pod nazwą *Królestwo Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim i Księstwem Oświęcimia i Zatora* (z głównymi miastami: Krakowem, Lwowem, Stanisławowem i Przemyślem; z wyłączeniem Lubelszczyzny, która już od 1809 roku stanowiła część Księstwa Warszawskiego, a potem tzw. Kongresówki). Współgra to z przyjętą w artykule cezurą – analizowane słownictwo pochodzi z okresu od drugiej połowy XIX wieku do odzyskania niepodległości w 1918 roku.

opracowanie Ignacego Wolanowskiego (1902) [dalej: LuW], poświęcone mowie uczniów lubelskich. Dzięki takiemu ujęciu zagadnienia możliwe staje się uchwycenie tego, co łączyło i dzieliło mowę uczniów w różnych regionach. Ponadto pozyskane słownictwo zestawiono z materiałem rejestrowanym w nowszych opracowaniach, co najmniej dwie dekady późniejszych – w niewielkich objętościowo książeczkach Ignacego Schreiberera (1939) [dalej: KrS] i Franciszka Gucwy (1938) [dalej: LuG] oraz w artykule Edwarda Klicha, Piotra Ciuły i Włodzimierza Czarneckiego opublikowanym w „*Slavia Occidentalis*” w 1927 roku [dalej: Wlkp]. To z kolei umożliwia spojrzenie na badany materiał w perspektywie historycznej, uchwycenie tego, co stałe i zmienne w dawnej gwarze uczniowskiej w ogóle.

Odmiana języka, o której mowa w tekście, w literaturze językoznawczej bywa nazywana różnie (raz określa się ją mianem „język środowiskowy”, raz opatruje się ją nazwą „socjolekt uczniowski”, jeszcze innym razem mówi się o „uczeniowskiej gwarze środowiskowej”, „gwarze koleżeńskej”, „żargonie uczniowskim” czy „slangu”), niemniej jednak z uwagi na to, że rozstrzygnięcia terminologiczne związane z nazwaniem badanej odmiany nie wpływają bezpośrednio na sam obiekt analiz, w tekście przyjęto zamienne stosowanie wspomnianych określeń. Za każdym razem chodzi bowiem o słownictwo używane przez młodych ludzi tworzących wspólnotę komunikatywną (Grabias 2003: 113), w pewnym stopniu powiązaną instytucjonalnie, a więc – najogólniej mówiąc – należące do takiej odmiany, która „kształtuje się na zasadzie opozycji wobec szkolnego, oficjalnego języka, i wobec języka ludzi dorosłych, co wiąże się z negacją wzorców kulturowych, obyczajowych, moralnych, obowiązujących w świecie ludzi dorosłych”, a jednocześnie jest „stosunkowo płynna i zróżnicowana (między innymi także terytorialnie)” (Wilkoń 2000: 98)<sup>4</sup>.

### Kategorie leksykalno-semantyczne zgromadzonego materiału językowego

Z obu wspomnianych we wstępie opracowań odnoszących się do XIX wieku wynotowano w sumie sześćdziesiąt cztery jednostki słownikowe – wyrazy i frazeologizmy. W celu klarownej prezentacji zbiór ten uporządkowano podług kategorii tematycznych.

Kategorię SZKOŁA JAKO INSTYTUCJA ZAJMUJĄCA SIĘ KSZTAŁCENIEM LUB JEJ SIEDZIBA tworzą zaledwie dwa określenia – nazywające szkołę: *laba* ‘szkoła’ KrM, Uł-Kr oraz *sztuba* ‘szkoła’ Uł-Kr. Z kolei do kategorii SZKOŁA JAKO WSPÓLNOTA UCZNIÓW I NAUCZYCIELI należy dziesięć jednostek słownikowych, przy czym: (a) cztery określenia odnoszą się do kadry kierowniczej i nauczycieli, a w tym: jedno to miano kierownika, dyrektora szkoły – *dyrdas* KrM, Uł-Kr / *dyrdaś* Uł-Kr,

<sup>4</sup> Gwara uczniowska to – jak pisze Halina Zgólkowa – „odmiana używana w sytuacjach pozalekcyjnych: na przerwie lub poza szkołą” (Zgólkowa 2012: 82).

natomiast dwa są ogólnymi nazwami nauczyciela – *belfer* KrM, Uł-Kr oraz *psór* KrM, Uł-Kr / *psor* Uł-Kr, a jedno to określenie katechety – *kapota* KrM; (b) sześć określeń dotyczy uczniów: trzy to ogólne nazwania ucznia – *sztubak* Uł-L, *facet* Uł-Kr oraz nazwa kolektywna *sztuba* ‘zbiorowisko uczniów’ Uł-L, a kolejne trzy są określeniami charakteryzującymi – *kujon* ‘uczeń uczący się na pamięć, mechanicznie’ Uł-L, Uł-Kr, *lizus* ‘uczeń pochlebca’ Uł-Kr, Uł-L, *lizoń* ‘ts.’ Uł-Kr. Tylko dwa leksemy wpisują się w kategorię ZAJĘCIA EDUKACYJNE; są to nazwy nauczanych przedmiotów: *łapświnia* ‘łacina’ KrM, Uł-Kr i *mantyka* ‘matematyka’ KrM, Uł-Kr. Do grupy KARANIE, DISCYPLINOWANIE zalicza się zaledwie jeden frazeologizm – *doić kozę* ‘siedzieć w areszcie szkolnym’ KrM (zob. Pacuła 2022b).

Najliczniej reprezentowane jest słownictwo należące do kategorii POSTĘPY W NAUCE – stanowi ją trzydzieści osiem jednostek. Oczywiście, nie jest to grupa jednolita, bowiem dotyczy różnych kwestii, dlatego też możliwe jest wydzielenie tutaj kilku subkategorii. I tak:

- a) w podkategorii PRACA NA LEKCJI, PISANIE PRAC, ODPOWIADANIE mieści się jedenaście leksemów, a w ramach tego: (a) jeden wyraz odnoszący się do sposobów kontrolowania postępów w nauce – *wyrwać* ‘nieoczekiwanie wywołać do lekcji, niespodziewanie zacząć odpytywać’ Uł-Kr; (b) sześć określeń związanych ze sposobami i jakością pracy ucznia: *kuć* ‘uczyć się na pamięć’ Uł-Kr, Uł-L, *ściągnąć* ‘odpisać zadanie’ Uł-Kr, *odbijać* ‘odpisywać zadanie’ KrM, Uł-Kr, *odrzynać* ‘ts.’ Uł-Kr, *odfotografować* ‘ts.’ Uł-Kr, *byk* ‘błąd’ KrM (zob. Pacuła 2021); (c) cztery wyrazy nazywające materiały dydaktyczne: *kniba* ‘książka’ KrM, Uł-Kr / *kniga* ‘ts.’ Uł-L, *bryka* ‘zbiór tekstów do ćwiczeń w przekładzie utworów klasycznych’ KrM, *prozaiker* ‘ts.’ KrM;
- b) do subkategorii OCENIANIE należą dwadzieścia dwa słowa, a w tym: (a) trzy nazw stopni: *czwóra* ‘najgorszy stopień – niedostateczny: 4’ Uł-Kr, *trója* ‘stopień dostateczny: 3’ Uł-Kr / ‘najgorszy stopień’ Uł-L, *dwója* ‘ocena dobra’ Uł-Kr; (b) dziewiętnaście słów związanych z czynnością oceniania: *ściąć* ‘dać uczniowi negatywną ocenę’ Uł-Kr, Uł-L, *utrącić* ‘ts.’ KrM, *odkurzyć* ‘ts.’ KrM, *złać* ‘ts.’ KrM, *skurzyć* ‘nie zaliczyć uczniowi egzaminu’ KrM, *spalić* ‘ts.’ KrM, *palić* ‘ts.’ Uł-Kr, Uł-L, *podryć się* ‘źle złożyć egzamin, źle przygotować pracę, źle odpowiedzieć’ KrM, *obryć* ‘ts.’ KrM, *zryć* ‘ts.’ Uł-Kr, Uł-L, *sciupać* ‘ts.’ Uł-Kr, Uł-L, *złać się* ‘ts.’ KrM, Uł-Kr, *ulać* ‘ts.’ Uł-Kr, Uł-L, *wysypać się* ‘skompromitować się niezajomością przedmiotu, być przyłapanym na nieprzygotowaniu się do lekcji’ Uł-Kr, *wsypać się* ‘nie umieć lekcji’ Uł-Kr, *spaść* ‘ts.’ Uł-Kr, *zblaźnić się* ‘ts.’ Uł-Kr, *zbrzygać się* ‘ts.’ Uł-Kr, *ściąć się* ‘ts.’ Uł-Kr;
- c) w podkategorii PROMOWANIE UCZNIÓW znajduje się pięć jednostek słownikowych, a wśród nich: (a) jedno określenie dotyczące nieotrzymania przez ucznia promocji, pozostawienia go w tej samej klasie – *złać się*

‘zostać w klasie na drugi rok, zwykle po niezdanym egzaminie’ Uł-Kr;  
 (b) dwie nazwy egzaminu poprawkowego zdawanego po wakacjach – *ferzecka* ‘egzamin poprawkowy’ KrM, Uł-Kr, *drynda* ‘ts.’ Uł-Kr, Uł-L;  
 (c) dwa rzeczowniki oznaczające poparcie nauczyciela, poręczenie za ucznia: *plecy* ‘poparcie, protekcja’ KrM i *protega* ‘ts.’ KrM.

Jeśli chodzi o kategorię SYTUACJE I ZDARZENIA ZACHODZĄCE W ŚRODOWISKU UCZNIOWSKIM W SZKOLE I POZA SZKOŁĄ, to można do niej zaliczyć siedem określeń, zwykle nawiązujących do sytuacji nieoficjalnych, nieadekwatnych, niedozwolonych, karalnych – czy to w grupie uczniów, czy też w szkole w ogóle: *syr* ‘ściśnięcie kogoś do ściany, ławki itd.’ Uł-Kr, Uł-L, *dać syra* ‘przycisnąć kolegę do ławki, ściany lub ścisnąć w masie uczniów’ Uł-Kr, Uł-L, *blagować* ‘kłamać’ KrM, Uł-Kr, *ćmić* ‘ts.’ KrM, *labować* ‘być poza szkołą, wagarować’ KrM, Uł-Kr, *dać nogę* ‘uciec z lekcji, nie przyjść do szkoły’ Uł-Kr, *ćmić* ‘palić papierosa’ KrM.

W wyekscepowanym materiale słownikowym znajduje się jeszcze kilka innych określeń, niemieszczących się we wspomnianych wcześniej grupach tematycznych. Są to: dwa ogólne nazwania osób: *facet* ‘on, ktoś; człowiek’ Uł-Kr i *facetka* ‘panna, dziewczyna’ Uł-Kr, a ponadto rzeczownik *stypa* ‘stypendium’ KrM i czasownik *obić* ‘sprzedać’ KrM.

### Techniki nominacji

W zgromadzonej grupie słownictwa najliczniej są reprezentowane neologizmy znaczeniowe (neosemantyzmy wyrazowe i frazeologiczne), a wśród nich wyraźnie dominują neosemantyzmy wyrazowe czasownikowe. Należą tutaj nie tylko słowa, których znaczenia są derywowane od sensów występujących w potocznej odmianie polszczyzny ogólnej, ale także słowa, które uprzednio w polszczyźnie ogólnej występowały w sensach przenośnych i jedynie zostały zaadaptowane do mowy uczniowskiej (Pędzich 2012: 87). Do grupy tej należą zatem: *ściągnąć* ‘przepisać słowo w słowo od kolegi’ (← ‘zdjąć, zwłóczyć; kazać przyjść, sprowadzać z jakiego miejsca; kraść, chwytać’ SWil), *wtrynić* ‘ts.’ (← ‘wścibić, wetknąć, wpakować, wsadzić’ SW), *ściąć* ‘wstawić uczniowi negatywną ocenę’ (← ‘odrabiać, cieciami z czego zdjąć; zerwać, złamać, zwalić, obalić, zniszczyć, spustoszyć’ SWil, por. *fig.* ‘gardłem kogo ukarać’ SWil), *ściąć się* ‘źle złożyć egzamin, źle przygotować pracę, źle odpowiedzieć’ (zob. *ściąć*), *utrącić* ‘nie zaliczyć uczniowi egzaminu; wstawić uczniowi negatywny stopień’ (← ‘trącaniem uderzaniem odłączyć część rzeczy kruchej lub niemocno się trzymającej, ułamać’ SWil), *odkurzyć* ‘ts.’ (← *posp.* ‘dymem, kadzidłem nieprzyjemnego zapachu odstręczyć, odstrzążyć; od kurzu uwolnić, z kurzu oczyścić, kurzu pozbawić’ SWil), *skurzyć* ‘ts.’ (← *przen.* ‘wypędzić, wykurzyć’ ← ‘kurząc, spalić’ SWil), *zlać* ‘ts.’ (‘zbić’ SW), *spalić* ‘ts.’ (← ‘zniszczyć co ogniem; czynić co ofiarą pożaru’ SWil), *palić* ‘ts.’ (zob. *spalić*), *wsypać się* ‘skompromitować się nieznaną przedmiotem, być przyłapanym na nieprzygotowaniu się do lekcji’ (← *wsypać* ‘zasunąć,



sypiąc zapełnić, zakryć, zatrząść, zarzucić' SWil), *wysypać się* 'ts.' (← 'wypaść z czego po trosze, być wysypanym; rozsypać się; opaść; wsypywać się; wpaść w co, będąc sypkim' SWil), *zryć się* 'ts.' (← *zryć* 'czemś ostrem [...] pokopać, ukopać, poryć, podryć'), *zryć* 'ts.' (zob. *zryć się*), *podryć się* 'ts.' (zob. *zryć się*), *zlać się* 'ts.' (← 'zbić się' SW), *ściupać* 'ts.' (← 'słabo zbić, słabo zrząbać' SWil), *spaść* 'ts.' (← 'paść na kogo, rujnując się, wywracając się, obalając się' SWil, fig. 'poniżyć się, upaść moralnie' SWil), *zblaźnić się* 'ts.' (← 'stać się blaźnem, postąpić jak blaźnen' SWil), *zbryzgać się* 'ts.' (← 'spryskać błotem, ubłocić' SWil), *ćmić* 'kłamać' (← 'robić ciemnym, zaciemniać' SWil), *obić* 'sprzedać' (← 'na około, ze wszystkich stron obijać, rozbijać, zbijać zupełnie, całkiem; obręczami nasadzać, nabijać; powlekać czem, pociągać, pokrywać' SWil), *labować* 'być poza szkołą, wagarować' (← *przen.* 'dogadzać sobie, rozkoszować, używać' SWil, SW [od niem. *laben* 'rzeźwić, odpoczywać']), *wyrwać* 'wywołać do lekcji, odpytywać' (← *fig.* 'kogo, co gwałtem wydrzeć, odebrać, porwać; kogo, co mocą, gwałtem uwolnić, wyzwolić raptownie; co chwycić skądś, brać lichy wie gdzie' ← 'rwać wydobyć, wyciągnąć rzecz mocno osadzoną; gwałtownie wyłamać, wypchnąć; rwać zrobić otwór' SWil), *kuć* 'uczyć się na pamięć, mechanicznie' (← *fig. posp.* 'z trudnością, z wysileniem co robić' SWil ← 'młotem obić kruszec' SWil), *odbijać* 'odpisywać zadanie' (← *druk.* 'odciskać, drukować, wytłaczać' SWil), *ściągnąć* 'ts.' (← 'zdjąć, zwłóczyć; wyegzekwować, uzyskać; sprowadzić z jakiego miejsca; ukraść' SWil), *odrzynać* 'ts.' (← 'rznąć, odkrawać, odcinać, oddzielać część czego nożem' SWil), *ćmić* 'palić papierosa' (← *prow. posp.* *ćmić* 'kurzyć fajkę' SWil ← 'robić ciemnym, zaciemniać' SWil).

Pod względem liczebności znacznie skromniej prezentują się neosemantyzmy rzeczownikowe. Są to między innymi: *byk* 'błąd' (← 'błąd, omyłka, szczególnie w pisaniu' SW), *kapota* 'katecheta' (← 'rodzaj surduta, zwierzchnia suknia' SWil, por. *kapa* 'rodzaj zwierzchniej odzieży kościelnej'), *sztuba* 'uczniowie' (← 'szkoła niższa, bakalarnia; klasa wstępna' SW, *żart.* 'każdy zakład naukowy, nie wyłączając najwyższych' SW), *sztubak* 'pogardliwie o koledze zachowującym się lub postępującym dziecinnie, niedojrzałe' (← *posp.* 'ucznik, bakalarz, żak szkolny; uczeń klasy wstępnej' SW), *syr* 'ściśnięcie kogoś do ściany, ławki itd.' (← *sér* 'mleko zsiadłe, wysuszone i posolone do jedzenia' SWil, *ser* / [arch.] *syr* 'masa wyciśnięta z mleka zsiadłego, składająca się z stałych części mleka: sernika i tłuszczów oraz wody' SW; *syr* 'ser' Sgp). W omawianej grupie neologizmów rzeczownikowych znajduje się również neosemantyzm występujący już w polszczyźnie ogólnej, jedynie dostosowany do realiów szkolnych – *plecy* 'poparcie, protekcja, wstawienie się nauczyciela za uczniem' (← *fig.* 'pomoc, poparcie od poplecznika; osoba protegująca kogo' SWil / *przen.* 'poparcie, protekcja' SW ← *fig.* 'siła, moc, przemaganie, zdolność władania czem, władza ramienia' SWil / *przen.* 'siła, moc, możliwość' SW).

W przypadku frazeologii uczniowskiej trudno mówić o jakiejś szczególnej kreatywności językowej; wyrazista jest tutaj bowiem adaptacja frazeologizmów potocznych, dopasowanie (zawężenie) ich znaczeń do realiów szkolnych: *dać nogę* 'uciec z lekcji' (gm. 'uciec' SW), *doić kozę* 'siedzieć w areszcie szkolnym' (żart. 'siedzieć w areszcie' SW, w SWil: *wpakować/wsadzić kogo do kozy* 'do aresztu, kryminału, więzienia', *siedzieć w kozie* 'być uwięzionym w areszcie, być w więzieniu').

Zasadniczo wymienione neosemantyzmy opierają się na zmianach odnośności przedmiotologicznej – szczególnie zaś są rezultatem zawężenia znaczeń, przesunięć substytucyjnych i przeniesień nazwy (zob. Buttler 1978). Niewątpliwie podstawą pojawienia się tych wszystkich metaforycznych użyć słów jest wspólna wiedza członków wspólnoty uczniowskiej o otaczającym ją świecie, zwłaszcza o najbliższym jej otoczeniu; inaczej mówiąc – neosemantyzmy odzwierciedlają sposób postrzegania przez uczniów rzeczywistości, bo odwołują się do charakterystycznych asocjacji, szablonów myślowych tej wspólnoty komunikatywnej. Nie jest to zresztą czymś wyjątkowym, ale dotyczy socjolektów w ogóle, wszak – jak zauważa między innymi Ewa Kołodziejek – podstawową ich funkcją jest „jednocześnie jednostki ze zbiorowością, przeciwstawianie wyodrębnionej zbiorowości innym grupom społecznym, nadawanie prestiżu wspólnocie komunikatywnej, ale przede wszystkim dostarczanie narzędzi do interpretowania rzeczywistości. [...] Mniej czy bardziej zamknięta grupa społeczna utrwała w języku własną wizję świata widzianego z własnej tylko dla siebie perspektywy” (Kołodziejek 2003: 149).

W XIX-wiecznym języku uczniowskim procesem innowacyjnym jest także tworzenie słów w wyniku derywacji słowotwórczej. Liczba leksemów powstałych w wyniku takich działań jest znacząco mniejsza w stosunku do neosemantyzmów, uczniowie sięgali po tę technikę nominacyjną rzadziej. Do neologizmów strukturalnych trzeba zaliczyć słowa: *trója* 'dobry: 3' (← *trójka* 'liczba trzy wyrażająca' SWil), *czwóra* 'bardzo dobry: 4' (← *czwórka* 'cyfra cztery wyrażająca' SWil), *dwója* 'dostateczny: 2' (← *dwójka* 'liczba dwa' SWil), *protega* 'poparcie, protekcja' (← *protegować* 'wspierać, wspomagać kogo, opiekować się kim' SWil), *mantyka* 'matematyka' (← *matematyka* 'nauka o rachunkach, o rozmiarach wielkości i przestrzeni' SWil), *dyrdas* 'dyrektor, kierownik szkoły' (← *dyrektor* 'kierujący jaką instytucją albo wydziałem jakiej instytucji' SW), *kujon* 'uczeń uczący się na pamięć' (← uczn. *kuć* 'uczyć się na pamięć, mechanicznie' SW), *lizus* 'kolega, który pochlebia się nauczycielom' / *lizoń* 'ts.' (← *lizać się* [fig.] 'łasić się, upokorzyć się, pochlebiać się' SWil).

W grupie neologizmów strukturalnych mieszczą się również słowa hybrydalne, będące rezultatem formalnostrukturalnej gry językowej, utworzone przy wyraźnym udziale podobieństwa brzmieniowego wyrazów podstawowych, czy to oparte na kontaminacji: *łapświnia* 'lekcja języka



łacińskiego ( $\approx$  *łacina* 'język, literatura dawnych Rzymian' SWil  $\leftarrow$  *łapać* | *łacina* | *świnia*), czy też związane z mutylacją prowadzącą do powstania formy homonimicznej: *stypa* 'stypendium' ( $\approx$  *stypa* 'uczta pogrzebowa' SWil  $\leftarrow$  *stypendium* | *stypa*).

Za neofrazeologizm powstały na gruncie szkolnym można uznać wyrażenie *dać syra* 'przycisnąć kolegę do ławki, ściany lub ścisnąć w masie kolegów' (w SW notowany z definicją odnoszącą się do rzeczywistości szkolnej: 'wpychać się do ławki z obu jej końców, ściskając w ten sposób kolegów siedzących w środku'). Zresztą wyrażenie to – podobnie jak sam *syr/ser* – występowało zarówno w XIX-wiecznej gwarze uczniów galicyjskich (Uł-Kr, Uł-L), jak też w ówczesnym socjolekcie wielkopolskim i królewiackim (LuW, Uł-K, Uł-W).

Odnosząc się do kwestii obecności w języku uczniowskim pożyczek, trzeba zwrócić uwagę na to, że w zgromadzonym materiale natrafimy przede wszystkim na spolonizowane w różnym zakresie i stopniu wyrazy niemieckie: *prozaiker* 'zbiór tekstów do ćwiczeń w tłumaczeniu utworów, zwykle tych pisanych prozą' – od *Prosaiker* 'prozaik', *bryka* 'zbiór tekstów do ćwiczeń w przekładzie utworów klasycznych' – od *Eselsbrücke* 'dosłownie: osli most (przeprawa zawieszona nisko nad wodą, umożliwiającą szybsze i sprawniejsze przetransportowanie osłami jakichś ładunków); ćwiczenia pamięciowe; techniki łatwego zapamiętywania', *ferzecka* 'egzamin poprawkowy' – od *fortsetzen* 'kontynuować, wznawiać, ciągnąć dalej'.

Interesująca jest sprawa rzeczownika *laba*, który w XIX-wiecznym języku uczniów występował w dwóch znaczeniach, zależnie od regionu: w Galicji przyjmując sens 'odpoczynek, wolne od nauki, wagar', z kolei na Lubelszczyźnie i w Wielkopolsce oznaczając tyle, co 'szkoła'. Jeśli przyjąć, że leksem ten wiąże się ze znanymi już XVI-wiecznej polszczyźnie *laba* (por.: [rub.] 'odpoczynek, święto, próżnowanie; wygoda, przyjemność' SW) i *labować* (por.: [prze.] 'dogadzać sobie, rozkoszować, używać' SWil, SW), wywodzącymi się od niemieckiego *laben* 'pokrzepiać, rzeźwić, odpoczywać', proveniencja znaczenia obecnego w szkołach galicyjskich jest oczywista – to kalka; jednakże w przypadku znaczenia 'szkoła' należy już mówić o neosemantyzmie wyrażającym żart, ironię, przekornie nazywającym miejsce pobierania nauki – w tej sytuacji w grę wchodzi bowiem całkowita zmiana znaczenia: od 'odpoczynek od szkoły, bycie poza szkołą' do 'bycie w szkole'.

Niejednoznaczna jest proveniencja określenia *kniba* 'książka' (KrM, Uł-Kr). Otóż z jednej strony może być to pożyczka z języka rosyjskiego: *kniga* [книга] 'książka' (lub z innych języków wschodniosłowiańskich: białrus. *kniha* [кніга], ukr. *knyha* [книга]), z drugiej – w grę może wchodzić zapożyczenie z czeszczyzny: *kniha* 'książka'. Kwestię tę trudno rozstrzygnąć, wszak wprawdzie

leksem *kniba* odnotowuje źródło odnoszące się do gwary uczniowskiej używanej w Krakowie i okolicach, a więc funkcjonującej na obszarze dawnego zaboru austriackiego (czyli oddziaływania niemieckiej i – przynajmniej w pewnym stopniu – języka czeskiego), jednak już w źródłach opisujących XIX-wieczny socjolekt uczniowski z innych obszarów oraz odnoszących się do mowy uczniów z pierwszych dekad XX wieku natrafimy na takie same lub wariantywne (zbliżone) w brzmieniu i zapisie wyrazy używane nie tylko w Krakowskim, ale też w gwarze królewiackiej i wielkopolskiej, na które z kolei silnie oddziaływała ruszczyzna: *knipa* LuG, Uł-K, *knibza* Uł-K, *knipsa* Uł-K, *kniga* Uł-L, Uł-W, Włkp. Za rosyjskim źródłem *kniby* przemawia nie tylko obecność form *knipa*, *knipsa* i *knibza* w gwarach używanych na obszarach dawnego zaboru rosyjskiego, ale przede wszystkim współwystępowanie ich obok *kniga* (zresztą postać *kniga* od XIX wieku występowała też w Galicji – we Lwowie czy w Stanisławowie; Uł-L).

### **Galicyski socjolekt uczniowski na tle słownictwa używanego w innych regionach**

Interesująco przedstawia się sprawa socjolektu uczniowskiego z XIX-wiecznej Galicji, jeśli zestawimy go ze słownictwem i frazeologią występującymi wówczas w języku uczniów z Kongresówki i Wielkopolski<sup>5</sup>. W celu klarownego ujęcia zagadnienia materiał zaprezentowano w podziale na wcześniej wskazane kategorie tematyczne.

---

<sup>5</sup> Podjęte tutaj zagadnienie koresponduje z wnikliwą analizą przeprowadzoną przez Donatę Ochmann w artykule *Dziedzictwo zaborów czy uczniowska inwencja? Słownictwo uczniów z perspektywy stu lat* (2019: 263–273, zwł. s. 265). O ile jednak wspomniana badaczka w swoich obserwacjach oparła się wyłącznie na materiale przedstawionym przez Henryka Ułaszyna w opracowaniu *Trzy gwary uczniowskie* (1938), o tyle w zestawieniu zaprezentowanym w niniejszym tekście odniesiono się dodatkowo do kilku innych źródeł.

Tabela 1. Zestawienie materiału

a) słownictwo występujące w gwarach uczniowskich z terenu Kongresówki i Wielkopolski, tożsame w formach i znaczeniach obecnych w socjolekcie galicyjskim	
b) słownictwo wpisujące się w daną kategorię, ale nierejestrowane w opracowaniach odnoszących się do Galicji	
SZKOŁA JAKO INSTYTUCJA ZAJMUJĄCA SIĘ KSZTAŁCENIEM LUB JEJ SIEDZIBA	
a) <i>sztuba</i> LuW, War	
b) -----	
SZKOŁA JAKO WSPÓLNOTA UCZNIÓW I NAUCZYCIELI	
PRACOWNICY SZKOŁY	a) <i>belfer</i> LuW, Uł-K, War b) <i>belferja</i> 'nauczyciele' LuW, <i>belferka</i> 'ts.' Uł-W, <i>dyrek</i> 'dyrektor' War, <i>francuz</i> 'nauczyciel języka francuskiego' LuW, <i>niemiec</i> 'nauczyciel języka niemieckiego' LuW, <i>polak</i> 'nauczyciel języka polskiego' LuW, <i>poła</i> 'ksiądz' Uł-W
UCZNIOWIE	a) <i>facet</i> Uł-K, <i>sztubak</i> LuW, War, <i>sztuba</i> LuW, <i>lizus</i> LuW, Uł-K, Uł-W b) <i>ucznia</i> 'uczeń' LuW, Uł-K, <i>wstępniak</i> 'nazwa klasy wstępnej i ucznia tej klasy' Uł-K, War, <i>scyzoryk</i> 'ts.' LuW, Uł-K, <i>sztubakierja</i> 'uczniowie klas niższych, zwykle wstępnych' LuW, <i>żak</i> 'pogardliwie o uczniu, który lubi się skarżyć przed władzami szkolnymi na kolegów' LuW, <i>kowal</i> 'uczeń, który znajomość przedmiotu osiąga wyłącznie poprzez uczenie się na pamięć' LuW, Uł-K, <i>kapowny</i> 'uczeń pojętny, zdolny' LuW, Uł-W, Uł-K, <i>sztubak</i> 'pogardliwie o koledze zachowującym się lub postępującym dziecinnie, niedojrzale' LuW
ZAJĘCIA EDUKACYJNE	
a) <i>łapświnia</i> LuW, Uł-W, <i>mantyka</i> Uł-K b) <i>aryma</i> 'arytmetyka' War, <i>greka</i> 'język grecki' LuW, <i>niemiec</i> 'język niemiecki' Uł-K, <i>polak</i> 'język polski' Uł-K, <i>giegra</i> 'geografia' War, <i>gimna</i> 'gimnastyka' War, <i>istra</i> 'historia' War, <i>korek</i> 'korepetytor' LuW, Uł-K, <i>kor</i> 'ts.' Uł-K, <i>kora</i> 'korepetycja' LuW, <i>korka</i> 'ts.' LuW, <i>korepetytorka</i> 'ts.' Uł-W <sup>6</sup>	
POSTĘPY W NAUCE	
PRACA NA LEKCJI, PISANIE PRAC, ODPOWIADANIE	a) <i>ściągnąć</i> LuW, Uł-K, <i>byk</i> LuW, Uł-W, <i>kuć</i> Uł-K, Uł-W, War b) <i>klasówka</i> 'ćwiczenie klasowe, praca klasowa' LuW, Uł-W, Uł-K, <i>wyrwać</i> 'wywołać do lekcji, odpytywać' LuW, Uł-K, <i>futrówka</i> 'karteczka z rozwiązaniem zadaniem, podsuwana przez kolegów mniej zdolnym uczniom podczas egzaminów lub ćwiczeń piśmiennych' LuW, <i>futrówka</i> 'ts.' LuW, Uł-K, <i>zlewać</i> 'przepisywać cudze wypracowanie' War, <i>nasadzić byków</i> 'zrobić dużo błędów w zadaniu' LuW, <i>kniga</i> 'książka' Uł-W, <i>obkuwać</i> 'uczyć się na pamięć, mechanicznie' LuW, <i>skrobać</i> 'pisać niedbale, w pośpiechu' LuW, <i>smarować</i> 'ts.' LuW, <i>śpiewać</i> 'zdawać lekcję, odpowiadać' War

<sup>6</sup> Szerzej na temat zagadnienia korepetycji w dawnym systemie edukacji, kształcenia, w tym samego ówczesnego rozumienia pojęcia „korepetycja”, m.in. w: Nawrot-Borowska 2019; Jakubiak, Nawrot-Borowska 2020.

Tabela 1. (cd.)

OCENIANIE	<p>a) <i>dwója</i> LuW, Uł-W, Uł-K, <i>trója</i> LuW, Uł-K, Uł-W, <i>czwóra</i> LuW, Uł-W, Uł-K<sup>7</sup>, <i>wtrynić</i> LuW, Uł-K, Uł-W, <i>ściąć</i> LuW, Uł-K, <i>ściąć się</i> LuW, Uł-K</p> <p>b) '1' – <i>pała</i> LuW, Uł-K, <i>pałka</i> LuW, Uł-K, <i>pika</i> LuW, <i>lufa</i> LuW, War, Uł-K, <i>knot</i> LuW, Uł-K, <i>koł</i> War, <i>foka</i> War, <i>pałyda</i> LuW, <i>koc</i> War, <i>psztyk</i> War, <i>kic</i> War, <i>dyl</i> LuW, Uł-K, <i>koń</i> War, <i>sznop</i> LuW, <i>sznyt</i> LuW, War, <i>szytk</i> LuW, Uł-K, War, '2' – <i>cwajka</i> LuW, <i>kopia</i> War, <i>fajka</i> LuW, <i>piona</i> 'piątka' War, <i>kropnąć</i> 'oceniać; postawić uczniowi jakiś stopień, niekoniecznie zły' LuW, <i>walnąć</i> 'ts.' LuW, <i>wlepić</i> 'ts.' LuW, <i>wpakować</i> 'ts.' LuW, <i>wrzepić</i> 'ts.' LuW, <i>obciąć</i> 'dać uczniowi negatywną ocenę' LuW, <i>zasypać</i> 'wytknąć uczniowi nieznamość przedmiotu, zawstydzić tym ucznia' LuW, Uł-K, <i>odpalić od egzaminu</i> 'odrzuć, nie dopuścić do dalszego egzaminowania' LuW, <i>złapać</i> 'otrzymać ocenę' LuW, <i>oberwać</i> 'otrzymać złą ocenę' LuW, <i>obciąć się</i> 'złe złożyć egzamin, zle przygotować pracę, zle odpowiedzieć' LuW, Uł-K, <i>sypnąć się</i> 'skompromitować się nieznamością przedmiotu, być przyłapanym na nieprzygotowaniu się do lekcji' LuW, <i>zasypać się</i> 'ts.' LuW</p>
-----------	---

<sup>7</sup> Przywołane nazwy stopni szkolnych należy uznać za homonimiczne, bo w rzeczywistości wyrażały one inne wartości (zob. Pacuła 2022a). Autor wspomnianego tekstu podkreśla: „[...] subkategorię słownictwa stanowią jednostki odnoszące się do oceniania. Są to między innymi nazwy stopni. Trzeba przy tym zaznaczyć, że uporządkowanie tak obszernego zasobu słownictwa należącego do tej subkategorii jest bardzo skomplikowane, ponieważ: po pierwsze, leksyka ta dotyczy różnych systemów szkolnych obowiązujących w dawnych zaborach i – co więcej – niejednokrotnie reformowanych; po drugie, w codziennym, potocznym języku osób, od których autorzy źródeł wykorzystanych w niniejszym artykule pozyskiwali dane, mimo zmian administracyjnych terenów zamieszkiwanych przez tych informatorów, funkcjonowały dawne nazwy ocen szkolnych [...]; po trzecie, jedno z opracowań, z którego wyekscerpowano materiał, notuje materiał z «gwary królewickiej», «gwary galicyjskiej» i «gwary wielkopolskiej», przy czym w okresie międzywojennym (ale i nieco wcześniej) każdego z tych określeń w zasadzie używano umownie, wszak i same obszary, do których wspomniane terminy odnoszono, miały charakter symboliczny, tkwiły raczej w «mapie mentalnej», nie posiadały wyraźnie określonych granic (tak więc – na przykład – niektóre określenia ocen odnotowane przez Ułaszyna jako właściwe gwarze galicyjskiej [nazywanej tak przez niego w duchu międzywojennej nomenklatury], niekoniecznie musiały być określeniami ocen ze skali stosowanej w szkołach na terenie zaboru austriackiego, ale mogły łączyć się z systemem oceniania obowiązującym w miejscowościach administracyjnie należących do zaboru rosyjskiego); wreszcie po czwarte, autorzy źródeł często niejednoznacznie definiują nazwy, podając na przykład wyjaśnienia: 'zła ocena', 'najwyższa ocena', 'stopień celujący' (to z kolei pozwala jedynie na podanie prawdopodobnych znaczeń niektórych określeń, niekoniecznie pewników)” (Pacuła 2022a: 175).

PROMOWANIE UCZNIÓW	<p>a) <i>plecy</i> LuW, <i>protega</i> LuW, <i>drynda</i> War</p> <p>b) <i>proma</i> 'promocja do klasy wyższej' LuW, War, <i>zimować</i> 'nie otrzymać promocji, pozostać w tej samej klasie' LuW, <i>nocować</i> 'ts.' LuW, <i>przełazić z klasy do klasy przez piec</i> 'z trudem przechodzić do klasy następnej, otrzymywać promocję nie bez problemów, często niezasłużenie' LuW, <i>dymisja</i> 'usunięcie ze szkoły, relegowanie ze szkoły jako konsekwencja nieosiągnięcia przez ucznia zadowalających postępów w nauce' LuW, <i>dyma</i> 'ts.' LuW, Uł-K, <i>wylać</i> 'usunąć ze szkoły' LuW, <i>wytrynić</i> 'ts.' LuW, <i>turnąć</i> 'ts.' LuW, <i>dostać dymisję</i> 'być relegowanym ze szkoły' LuW, Uł-K, <i>dostać dymę</i> 'ts.' LuW, <i>otrzymać dymisję</i> 'ts.' LuW, <i>wylecieć</i> 'ts.' LuW, <i>wilczy bilet</i> 'ts.' LuW</p>
KARANIE, DYSCIPLINOWANIE	
<p>a) <i>doić kozę</i> LuW (zatem potencjalnie także <i>koza</i> – zob. poniżej)</p> <p>b) <i>koza</i> 'areszt szkolny' LuW, Uł-W, Uł-K, <i>kabza</i> 'ts.' War, <i>iść do kozy</i> 'odbywać karę aresztu szkolnego, pozostawać po lekcjach za karę' Uł-W, <i>lanie</i> 'bicie' LuW, <i>łańsko</i> 'ts.' LuW, <i>wciera</i> 'surowa nagana; kara cielesna, bicie' LuW, <i>zrobić wciery</i> 'ukarać ucznia, udzielić uczniowi nagany' LuW, <i>dostać wciery</i> 'być ukaranym, otrzymać karę cielesną' LuW, <i>spuścić lanie</i> 'zbić' LuW</p>	
SYTUACJE I ZDARZENIA ZACHODZĄCE W ŚRODOWISKU UCZNIOWSKIM W SZKOLE I POZA SZKOŁĄ	
<p>a) <i>ćmić</i> LuW, <i>blagować</i> Uł-K, <i>syra</i> LuW, Uł-W, Uł-K, <i>dać syra</i> LuW, Uł-W, Uł-K, <i>dać nogę</i> LuW</p> <p>b) <i>po sztubacku</i> 'o czymś nieadekwatnym zachowaniu: dziecinnie' LuW, <i>koloryzować</i> 'kłamać' War, <i>ćmić</i> 'ts.' KrM, <i>lizać się</i> 'pochlebiać się nauczycielom' LuW, <i>podlizywać się</i> 'ts.' LuW, <i>funda</i> 'danie komuś czegoś' LuW, <i>fundować</i> 'użyczać, darować' LuW, <i>zafundować</i> 'dać, podarować' LuW, <i>dać boksa</i> 'szturchnąć, uderzyć куłakiem' LuW, <i>dać sójkę</i> 'ts.' LuW, <i>dać wnyki</i> 'ts.' LuW, <i>kopsnąć</i> 'ts.' LuW, <i>lajza</i> 'bicie się' War, <i>sprawić lajze</i> 'bić, pobić się' War, <i>syra</i> 'ściśnięcie kogoś do ściany, ławki itd.' LuW, Uł-W, Uł-K, <i>dać syra</i> 'przycisnąć kolegę do ławki, ściany lub ściśnąć w masie kolegów' LuW, Uł-W, Uł-K, <i>buchnąć</i> 'ukraść' LuW, Uł-K, Uł-W, <i>świsnąć</i> 'ts.' LuW, <i>dać nogę</i> 'uciec z lekcji' LuW, <i>dać nura</i> 'ts.' LuW, Uł-K, <i>ulotnić się</i> 'uciec z lekcji' LuW, <i>dyma</i> 'ucieczka z lekcji' LuW, <i>obciągać się</i> 'zaciągać się dymem papierosowym; palić' LuW</p>	

Źródło: opracowanie własne

### Trwałość i zmienność zasobu słownictwa socjolektalnego

Odnosząc się do zagadnienia życia i zanikania XIX-wiecznego słownictwa uczniowskiego, należy wyraźnie podkreślić, że sporą część zgromadzonego materiału stanowią wyrazy notowane w takich samych formach i znaczeniach przez opracowania prezentujące stan języka uczniowskiego z okresu pozaborowego i międzywojennego.

Do takich jednostek, które można uznać za żywe w socjolekcie obecnym na terenach dawnej Galicji w okresie międzywojennym, trzeba zaliczyć następujące: *bel-fer* 'nauczyciel' KrS (LuW, Uł-K), *ćmić* 'palić papierosa' KrS (LuW), *zryć* 'nie umieć

czegoś, nie zaliczyć odpowiedzi' KrS, *czwórą* 'czwórka' KrS (LuW, Uł-K, Uł-W), *dwója* 'dwójka' KrS (LuW, Uł-K, Uł-W), *lizus* 'kolega, który pochlebia się nauczycielom' KrS (LuW, Uł-K), *ściąć* 'dać uczniowi zły stopień z jakiegoś przedmiotu, np. przy egzaminie' KrS (LuW, Uł-K, Uł-W), *ściąć się* 'złe złożyć egzamin' KrS (LuW, Uł-K, Uł-W), *ściągnąć* 'przepisać słowo w słowo od kolegi' KrS (LuW, Uł-K, Uł-W). Uwagi zamieszczone w nawiasach wskazują, że wszystkie te słowa były obecne również w XIX-wiecznym języku uczniów z Kongresówki czy Wielkopolski.

Wypada przy tym podnieść jeszcze jedną kwestię. Otóż część słownictwa należącego do galicyjskiej gwary uczniowskiej jest rejestrowana dopiero przez opracowania z pierwszych dekad XX wieku, przy czym źródła poświadczają, że już wcześniej funkcjonowało ono w mowie uczniów z innych regionów. Są to następujące jednostki słownikowe: *buchnąć* 'ukraść' KrS (Uł-K, Uł-W), *dać nura* 'uciec z lekcji' KrS (LuW, Uł-K), *dymać* 'biegać' KrS (LuW), *lufa* 'jedyńka' LuG, *mieć pietra* 'bać się; drzeć' KrS, *oberwać* 'dostać jakiś stopień' KrS, *pała* 'jedyńka' KrS (Uł-K), *wsuwa* 'jedzenie' KrS (Uł-K, Uł-W), *wsuwać* 'jeść' KrS (Uł-W), *wyrwać* 'wywołać ucznia do odpowiedzi' KrS (Uł-K). Co więcej, na przykład w tekście z trzeciej dekady XX wieku – Wlkp – można znaleźć zarówno: (a) jednostki słownikowe znane także w pozaborowej galicyjskiej gwarze uczniowskiej: *belfer*, *ćmić*, *buchnąć*, jak też (b) jednostki niepotwierdzone w opracowaniach dotyczących „galicyjskiego” socjolektu z okresu międzywojennego, acz w XIX wieku w nim występujące, jak na przykład: *byk* 'błąd w zadaniu', *psor* 'nauczyciel', *kuć* 'uczyć się na pamięć, mechanicznie', *sztubak* 'uczeń klasy wstępnej'.

Oczywiście, trudno na podstawie powyższych zestawień wysnuwać jakies głębsze czy niepodważalne wnioski (faktem jest przecież to, że źródła obejmowane ekscerpcją nie powinny być traktowane jako zupełne, kompleksowe opracowania), jednak możliwe jest przynajmniej postawienie następującej tezy: już na przelomie XIX i XX wieku widoczne jest istnienie wspólnej dla języka uczniowskiego, niezależnie od przynależności do dawnego zaboru, grupy słownictwa (z wyraźną dominacją jednostek słownikowych związanych z kontrolowaniem postępów w nauce i ocenianiem – ok. 35%). Teoria ta staje się jeszcze wiarygodniejsza, jeżeli zwróci się uwagę na istnienie dodatkowej grupy słów – formalnie lub/i semantycznie spokrewnionych, jak na przykład: *kniba* 'książka' KrM, Uł-Kr | *knipa* 'ts.' LuG, *kniga* 'ts.' Wlkp; *ściąć* 'dać uczniowi zły stopień z jakiegoś przedmiotu, np. przy egzaminie' Uł-Kr | 'nawymyślać komu' LuG; *spalić* 'nie zaliczyć uczniowi egzaminu' KrM, *palić* 'ts.' Uł-Kr, Uł-L | *odpalić* 'postawić uczniowi ocenę niedostateczną' LuW, 'odrzuć, zlekceważyć' KrS; *złać* 'nie zaliczyć uczniowi egzaminu' KrM | *oblać* 'nie zaliczyć egzaminu' Wlkp; *labować* 'być poza szkołą, wagarować' KrM, Uł-Kr | 'rozkoszować się, hulać' Wlkp. Jeśli tak jest, to potwierdza to spostrzeżenie Bronisława Wieczorkiewicza z początku lat 30. XX wieku, że „[z]acieranie różnic dzielnicowych oraz wytwarzanie poczucia jedności państwowej, do czego przedewszystkiem przyczyniła się szkoła i co jest jednym z jej najważniejszych zadań wychowawczych, wytwarza jakiś jednolity zrąb gwary szkolnej” (Wieczorkiewicz 1932: 142; zob. Czarnecka 2000: 38–39).



Zestawiając materiał XIX-wieczny z notacjami z okresu pozaborowego, można także zauważyć pewną grupę form homonimicznych i polisemów: *byk* 'błąd w zadaniu' | 'niedopalek papierosa' LuG, *drynda* 'egzamin poprawkowy z jakiegoś przedmiotu, zdawany po wakacjach' | 'dorożka' LuG, KrS, *fajka* 'dwójka' | 'papieros' KrS, *koza* 'areszt szkolny' | 'rower' KrS, *lufa* 'jedyńka' | 'wódka; zaproszenie do napicia się' KrS, *pała* 'jedyńka' | 'głowa' KrS, *buchnąć* 'ukraść' | 'uderzyć, zbić' KrS. Niewykluczone, że przynajmniej część z przytoczonych tutaj przypadków to dziedzictwo XIX-wieczne, jednak brak na to poświadczeń źródłowych.

### Ku podsumowaniu. Wnioski

Nawet pobieżny ogląd przedstawionego powyżej materiału pozwala stwierdzić, że najczęściej powstawaniu słownictwa uczniowskiego z przełomu XIX i XX wieku towarzyszą zmiany semantyczne dotyczące treści. Rezultatem przeniesienia nazw w drodze metaforyzacji, metonimizacji czy też zmiany dominanty semantycznej są na przykład leksemy: *syr*, *kapota*, *ściągć*. W tym przypadku motywacje zmian znaczeniowych z reguły tkwią w asocjacjach wizualnych (zwykle w podobieństwie kształtu desygnatów) bądź w tożsamości albo zbieżności działania, funkcji itd. Zmiany zakresu nazw, jak ma to miejsce w przypadku określenia *plecy*, są rzadsze. Inaczej natomiast przedstawia się sprawa frazeologii – tutaj w wyrażonej większości w grę wchodzi adaptacja frazeologizmów potocznych, dostosowanie ich do realiów szkolnych. Jeśli natomiast chodzi o neologizmy strukturalne, to dominują leksemy powstałe w wyniku ucięć (czasem towarzyszących innym technikom słowotwórczym) – rezultatem derywacji wstecznej (dezintegracji) i mutylacji są na przykład: *protega*, *dwója*, *psor*. Dekompozycja jest w tych przypadkach wykładnikiem derywacji ukierunkowanej na tworzenie struktur pejoratywnych, sarkastycznych i ironicznych, służy wyrażaniu kpiny, ośmieszeniu itd.

Z powyższym zdaniem wiąże się jeszcze jedna, niemniej istotna informacja wypływająca z porównania XIX-wiecznej gwary uczniowskiej z mową uczniowską funkcjonującą w pierwszych dekadach następnego stulecia. Otóż w zasadzie owo słownictwo uczniów niewiele się między sobą różni, jeśli spojrzeć na nie z perspektywy dominujących w socjolekcie kręgów tematycznych czy też nacechowania emocjonalnego leksyki. Co więcej, i w XIX wieku, i w wieku następnym cechy te są wspólne dla mowy uczniowskiej niezależnie od regionu, w jakim tego języka używano. Wobec tego, nawet jeśli w tekście obserwacji poddano dziewiętnastowieczną gwarę uczniów galicyjskich, trafne pozostaje spostrzeżenie Franciszka Gucwy, które wyraził na temat lubelskiej gwary uczniowskiej pod koniec lat 30. XX wieku:

Zakres słownictwa obejmuje szeroko życie koleżeńskie, jego dodatnie i ujemne strony, świat przygód i eskapad uczniowskich, stosunek do szkoły, nauczycieli, rodziny [...], w ogóle materialną stronę życia uczniowskiego. Zuchowatość, humor, ironia, szyderstwo, często negatywny stosunek do nauczycieli i szkoły, przekora – to zasadnicze czynniki w posługiwaniu się specjalnymi wyrazami i wyrażeniami. (LuG: 3)

Oczywiście, choć wspomniane cechy należy uznać za wspólne czy też uniwersalne dla wszystkich historycznych (a niewątpliwie również współczesnych) gwar uczniowskich, to właściwości te ilustruje odmienny dla regionu i w miarę dynamicznie zmienny w czasie materiał słownikowy. Co więcej – Ignacy Schreiber zauważał, opisując krakowski socjolekt uczniowski z okresu tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej, że

[m]ateriał słowny i frazeologiczny gwary uczniowskiej jest bardzo zróżniczkowany. Zależny bywa wprawdzie w zasadzie od połaci kraju, w której młodzież żyje, ale zawiera też wiele zwrotów i słów wspólnych i niezależnych od dialektycznego terenu. Niemalą cech charakterystycznych przechodzi do gwary uczniowskiej z właściwości dialektycznych okolicy, ze zniekształceń językowych przedmieścia, nieraz też z żargonu złodziejskiego. Znaczny jest także materiał słownikowy wyraźnie niemieckiego pochodzenia i to nie tylko w Poznańskim, na Pomorzu czy na Śląsku lecz i w częściach Polski, do których wpływy niemieckie nie sięgają. [...] Wiele też zawdzięcza gwara szkolna nauczycielstwu, które ma swoje śmieszności także i w mowie. (KrS: 5-6)

Niestety, w historycznym materiale nie występują jakiegokolwiek informacje, które mogłyby potwierdzić zauważane współcześnie zjawisko, że stosowanie swobodnego języka w rówieśniczych, nieformalnych kontaktach było niegdyś obowiązujące, a nieprzestrzeganie tej zasady wiązało się ze swoistymi sankcjami ze strony grupy (Czarnecka 1991: 117). Brakuje także jasno wyrażonych informacji, które potwierdzałyby, że twórcy i użytkownicy socjolektu uczniowskiego nie akceptowali posługiwania się ich językiem przez osoby spoza grupy, szczególnie dorosłe (Zgółkowska 2012: 8). Trzeba jednak mniemać, że tak było, przy czym nie można powiedzieć, by mowa młodzieży szkolnej była objęta zasadą szczególnej tabuizacji (jak to było w drugiej połowie XX wieku) (Zgółkowska 2012: 82-83). Jeszcze w latach 30. XX wieku zwracał na to uwagę Franciszek Gucwa, pisząc, że „[m]łodzież nie ma specjalnego celu ukrywania się ze swoim językiem, a jedynie stosunek uczuciowy do otaczających ją ludzi i zjawisk, oraz swoisty humor decyduje w posługiwaniu się wyrazami, czy wyrażeniami odmiennymi od języka literackiego” (LuG: 3). Trzeba bowiem zauważyć, że niemała liczba jednostek słownikowych podawanych przez opracowania objęte ekscerpcją jako słownictwo uczniowskie, to tak naprawdę adaptacje słownictwa obecnego w polszczyźnie ogólnej (zwłaszcza jej odmianie potocznej) w sensach tożsamych, bez jakiegokolwiek zmian semantycznych (wyrazów tych słowniki nie opatrują kwalifikatorami lub innymi informacjami wskazującymi na to, że są to słowa wyłącznie uczniowskie). Należą tutaj m.in.: (a) rzeczowniki: *belfer* ‘nauczyciel’ (*żart.* ‘nauczyciel, pedagog, bakałarz’ SW), *sztabak* ‘uczeń klasy wstępnej’ (*posp.* ‘uczeń, bakałarz, żak szkolny; uczeń klasy wstępnej’ SW), *facet* ‘on, ktoś; człowiek’ (‘lekceważąca nazwa mężczyzny, szczególnie młodego eleganta; osobni, osobistość, indywiduum’ SW), *facetka* ‘panna, dziewczyna’ (‘dziewczyna’ SW), *sztaba* ‘szkoła’ ← ‘szkoła niższa, bakałarnia; klasa wstępna’ SW, *żart.* ‘każdy zakład naukowy, nie wyłączając najwyższych’ SW ← ‘izba, komnata, stancja, pokój’ SW), *lizus* ‘kolega, który pochlebia się nauczycielom’ (‘przekładający pochlebienie się nauczycielom nad koleżeństwo’ SW); (b) czasownik: *blagować* ‘kłamać’ (‘kłamać, udawać znajomość rzeczy, mydlić oczy’ SW).

Przeprowadzone obserwacje dowodzą, że już w XIX wieku „język szkolnej przerwy” charakteryzował się cechami, na które zwróciła uwagę Krystyna Wojtczuk, opisując materiał słownikowy z końca następnego stulecia:

[...] gwara uczniowska sprawia wrażenie języka oryginalnego, szukającego nowości, co upodabnia ją do języka artystycznego w wersji poetyckiej. Obie odmiany, i gwara uczniowska, i język poetycki, są ekspresywne, emocjonalne, ludyczne. (Wojtczuk 1998: 86)

### Wykaz skrótów

- KrM – Magiera J.F., 1901, *Gwara uczniowska krakowska*, „Wisła” XV, 8, s. 396–397.
- KrS – Schreiber I., 1939, *O gwarze uczniowskiej*, Kraków: Księgarnia „Nauka i Sztuka”.
- LuG – Gucwa F., 1938, *Gwara uczniowska w Lublinie*, Wrocław–Poznań–Warszawa–Wilno: Księgarnia Św. Wojciecha.
- LuW – Wolanowski I., 1902, *Gwara uczniów lubelskich z lat 1875–1885*, „Wisła” XVI, 1, s. 123–124.
- SGP – Karłowicz J., 1907, *Słownik gwar polskich*, t. 5, Kraków: Akademia Umiejętności.
- SW – Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W. (red.), 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa: nakładem prenumeratorów i Kasy im. Miąnowskiego, drukarnia „Gazety Handlowej”, drukarnia „Współczesnej”.
- SWil – Zdanowicz A., Szyszko M.B., Filipowicz J. i in. (red.), 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno: Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda.
- Uł – Ułaszyn H., 1938, *Przyczynki leksykalne. Tom 2. Trzy gwary uczniowskie: wielkopolska, królewicka, galicyjska*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Uł-K – gwara królewicka, Uł-W – gwara wielkopolska, Uł-L – gwara galicyjska, Lwów i okolice, Uł-Kr – gwara galicyjska, Kraków i okolice).
- War – J.K., 1903, *Przyczynek do gwary uczniowskiej z Warszawy*, „Wisła” XVII, 1, s. 125–126.
- Wlkp – Klich E., Ciuła P., Czarnecki W., 1927, *Przyczynki do gwary uczniowskiej w Poznaniu i Trzemesznie*, „Slavia Occidentalis” VI, s. 290–307.

### Literatura

- Buttler D., 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czarnecka K., 1991, *Przymus i ograniczenia społeczne w użyciu języka uczniowskiego*, w: J. Porayski-Pomsta (red.), *Zagadnienia komunikacji językowej dzieci i młodzieży*, Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa”, s. 115–120.
- Czarnecka K., 2000, *Uczniowska odmiana współczesnej polszczyzny w świadomości jej użytkowników*, Poznań: Wydawnictwo WiS.
- Grabias S., 2003, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Jakubiak K., Nawrot-Borowska M., 2020, *Nauczanie domowe na ziemiach polskich doby zaborów – refleksja pedagogiczna i praktyka edukacyjna*, w: M.A. Paszkowicz,

- K. Kochan (red.), *Polityka społeczna w kontekście wychowania, edukacji i rynku pracy*, Zielona Góra: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, s. 73–92.
- Kołodziejek E., 2003, *Metafory socjolektalne*, „Studia Językoznawcze” 2, s. 147–155.
- Nawrot-Borowska M., 2019, *Korepetytor w nauczaniu domowym na ziemiach polskich doby zaborów*, „Biuletyn Historii Wychowania” 25, s. 83–101.
- Ochmann D., 2019, *Dziedzictwo zaborów czy uczniowska inwencja? Słownictwo uczniów z perspektywy stu lat*, w: R. Przybylska, B. Batko-Tokarz, S. Pręczyk-Kisiela (red.), *Niepodległa wobec języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 263–273.
- Pachowicz M., 2013, *Leksyka socjolektalna w wybranych słownikach gwary uczniowskiej i studenckiej (XX i XXI w.)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 59, s. 189–197.
- Pachowicz M., 2016, *(Nie)dostowność w gwarze uczniowskiej jako językowa kreacja rzeczywistości*, w: M. Odelski, A. Knapik, P. Chruszczewski, W. Chłopicki (red.), *Język a Komunikacja. Tom 37: Niedostowność w języku*, Kraków: Tertium, s. 299–319.
- Pacuła J., 2021, „Buchnąć z futrówy”, „odpypić z ponsy”, czyli o słownictwie dotyczącym ściągania w gwarze uczniowskiej z przełomu XIX i XX wieku, „Świat Słowo” 2, s. 217–228.
- Pacuła J., 2022a, *Gwara uczniowska z przełomu XIX i XX wieku. Ciągłość i zmiana*, w: A. Paluszak-Bronka (red.), *Język polski dawniej i dziś*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, s. 171–188.
- Pacuła J., 2022b, *Z historii socjolektu szkolnego – słownictwo dotyczące karania uczniów*, „Świat i Słowo” 2 (39), s. 231–248.
- Trzebiatowski K., 1969, *Problem powszechności nauczania w Polsce w latach 1918–1931*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 12, s. 49–87.
- Wieczorkiewicz B., 1932, *O polski słownik gwary szkolnej*, „Polonista” II, 4, s. 142–144.
- Wilkoń A., 2000, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wojtczuk K., 1998, *Miejsce szkoły w pejzażu socjolingwistycznym miasta*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica” 37, s. 83–89.
- Zgółkowska H., 1994, *Grypsera w szkole. Przenikanie słownictwa środowisk przestępczych do żargonu uczniowskiego*, w: H. Zgółkowska (red.), *Słowa służebne. Prace ofiarowane Profesor Monice Gruchmanowej na 70-lecie Jej urodzin*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, s. 41–47.
- Zgółkowska H., 2012, *Gwara uczniowska (szkolna) w poszukiwaniu inspiracji*, w: A. Markowski, R. Pawelec (red.), *Oblicza polszczyzny*, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, s. 82–90.
- Zgółkowska H., Czarnecka K., 1991, *Słownik gwary uczniowskiej*, Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW.